

Microtoponímia d'un monestir. El monestir de Santa Elisabet de monges jerònimes, de Ciutat de Mallorca*

JOSEP ESTELRICH I COSTA

El monestir de Santa Elisabet es troba a l'extrem oriental del barri de la Calatrava, de la Ciutat de Mallorca, vora unes restes de les murades sarraïnes i al costat de la vella església de Santa Fe. Va ser des de 1336 convent de *Dones de la Terça Regla de Sant Francesc*, anomenades popularment terceroles, i des de 1485, monestir de monges de l'Orde de Sant Jeroni. És un recinte clos, amb una vida en certa manera autònoma i autosuficient, que es pot comparar a un poblet rural, aïllat per les altes parets que l'envolten i el mantenen en un àmbit de soledat i silenci, enmig de la bullícia d'una ciutat cosmopolita.

Al llarg dels segles, la comunitat monàstica ha anat donant nom als diversos espais i elements del casal, i ha forjat una microtoponímia d'ús intern, que ha servit a les monges per identificar cada racó del monestir. Aquests topònims *domèstics* han restat, en part, fossilitzats en la documentació de l'arxiu del monestir i s'han perdut en la tradició oral; els senyalam amb la indicació [fos.]. La resta, malgrat una bona part d'ells es trobin ja documentats segles enrere, es mantenen encara ben vius en l'ús de la comunitat.

En aquest treball intentam catalogar-los tots, per salvar aquest petit patrimoni monacal. Els que hem trobat documentats a l'arxiu monàstic, o a altres fonts, van seguits de la data més antiga de la seva documentació. Ometem normalment les cites documentals dels topònims que són usats encara avui per la comunitat.

A la documentació es troba sempre usat l'article literari; en el llenguatge oral les monges empren l'article balear, salat, amb les excepcions respectades pel llenguatge popular.

El monestir ha estat designat amb diverses variants. L'han anomenat:

- *Casa de les Dones de la Penitència*¹ (1336, [fos.]),
- *Casa o Monestir de les Dones de la Terça Regla*² (1356, [fos.]),
- *Casa de les Germanes de la Terça Regla*³ (1357, [fos.]),
- *Convent de la Terça Regla*⁴ (1437, [fos.]),
- *Monestir de la Terça Regla*⁵ (1477, [fos.]),
- *Monestir de la Tercera Orde de Sant Francesc*⁶ (1492, [fos.]),

* Comunicació presentada a la XIII Jornada d'Antroponímia i Toponímia, celebrada pel Departament de Filologia catalana i Lingüística general de la U.I.B., el 16 de gener de 1999, a la vila de Sant Joan.

1 AMSE (Arxiu del Monestir de Santa Elisabet), Pergamins, 1.10.

2 AMSE, Pergamins, 1.13.

3 AMSE, Pergamins, 1.14.

4 AMSE, Pergamins, 1.27.

5 AMSE, Pergamins, 1.34.

6 AMSE, Pergamins, 1.36.

- *Monestir de Sant Jeroni*⁷ (1497),
- *Monestir dels Sants Elisabet i Jeroni*⁸ (1516, [fos.]), i
- *Convent de Sant Jeroni*⁹ (1616). Aquest és generalment el nom popular actual, però és incorrecte, perquè és un *monestir*, no un *convent*, i la seva titular és santa Elisabet d'Hongria.

Per aixó el seu nom propi és

- *Monestir de Santa Elisabet*¹⁰ (1492).

En canvi, el titular de l'església és sant Jeroni, i el nom propi d'aquesta és

- *Església de Sant Jeroni*.

El perímetre del monestir és un rectangle que ocupa gairebé tota una illeta, documentada en un llibre de Talla com

- *Illa de la Terça Regla*¹¹ (1478, [fos.]).

Les parets que el tanquen tenen cada una el seu nom propi:

- *Tàpia del Capítol Vell*¹² (1612, [fos.]), en el carrer de la Porta de Mar,
- *Tàpia de l'Hort*¹³ (1576, [fos.]) o *Tàpia de Santa Fe*¹⁴ (1657, [fos.]), en el carrer de l'Església de Santa Fe,
- *Tàpia de la Murada*¹⁵ (1645, [fos.]), que és una part de la murada sarraïna d'abans de la Conquesta, a la plaça de la Porta del Camp, i
- *Tàpia de l'Obra*¹⁶ (1630, [fos.]), construïda a costes de la fortificació de les murades de la ciutat, en el carrer avui d'Antoni Planas i Franch.

El monestir posseï davant la Porta del Camp un tros de terra anomenat

- *El Camp de lo Fossar dels Moros*¹⁷ (1521, [fos.]).

Entre el carrer i la clausura monàstica hi ha

- *Sa porteria* (1630), un àmbit de comunicació entre l'exterior i el monestir, on s'hi troben tres topònims:
- *Es parlador gran* (1616) i *Es parlador petit*, llocs de comunicació de les monges amb els visitants,

⁷ AMSE, Pergamins, 1.38.

⁸ AMSE, Pergamins, 1.54.

⁹ AMSE, Pergamins, 1.114.

¹⁰ AMSE, Pergamins, 1.36.

¹¹ ARM. (Arxiu del Regne de Mallorca), A.H. 2100. Vegeu Maria BARCELÓ CRESPI. *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*. Institut d'Estudis Balearics, Palma, 1988, 199.

¹² AMSE, 66.9, f. 47.

¹³ AMSE, 66.3, f. 55.

¹⁴ AMSE, 66.22, f. 24.

¹⁵ AMSE, 62.3, f. 24.

¹⁶ AMSE, 47.3, f. 41.

¹⁷ AMSE, 68.1, f. 16.

- *Entreportes*, un espai entre la Porta reglar -porta d'entrada a la clausura del monestir, preceptuada per la Regla- i una segona porta que comunica amb l'interior del monestir, per entrar o treure fardells i mercaderies voluminoses, i
- *Es Clot des Torn*, petita dependència on hi ha el torn, tambor giratori col·locat dins la paret, entre la porteria i el monestir, que permet passar objectes d'un costat a l'altre.

Quatre espais de l'església reberen un nom peculiar:

- *Es Combregador* (1663), una capella adossada al temple, amb una finestra reixada que dóna dins l'església, on les monges, en temps passats, rebien la comunió,
- *El Cor*¹⁸ (1497), galeria elevada al fons de la nau per a les celebracions litúrgiques de la comunitat,
- *S'Oratori* (1630), anomenat també *Sa Grasa*, una tribuna sobre les capelles de l'església, destinada a la pregària personal de les monges, la qual comunica amb l'església per una finestra rectangular amb reixa, o *grasa*, d'on deriva el seu segon nom, i
- *Lo armari del Confessionari*¹⁹ (1619, [fos.]), petita estança situada a un racó de l'oratori, amb una obertura reixada que dóna a l'església, on se situa el confessor.

Cal mencionar altres espais del monestir, l'ús dels quals es defineix pel seu topònim:

Des de l'església, per la porta claustral, es passa a

- *Sa Clasta* (1541), el claustre monàstic, de perímetre quadrangular, designat amb el mateix modisme amb què s'anomenen a Mallorca els patis de les possessions. És el cementeri del monestir.
- *La Casa del Capítol*²⁰ (1512, [fos.]), o simplement *Es Capítol* (1540), sala capitular, per a les reunions institucionals de la comunitat, destruïda l'any 1937 per un bombardeig en la Guerra civil,
- *La Casa de les Novícies*²¹ (1519, [fos.]), o *Es Noviciat* (1686), recinte on habiten les novícies durant el temps de formació,
- *Es Refector* (1485), menjador de la comunitat,
- *La Casa de la Cuina*²² (1553, [fos.]), o *Sa Cuina*,
- *La Dispensa* (1722, [fos.]), o *Es rebost*,
- *El Pastorador*²³ (1547), o *La Casa del Pa*²⁴ (1700, [fos.]),
- *El celler*, *El celler gran*²⁵ (1644, [fos.]),
- *Es celleret* (1753),
- *Sa Sala de Labor* (1896), on es reuneixen les monges per al treball manual comunitari,

18 AMSE, 65.7, f. 66v.

19 AMSE, 66.12, f. 6.

20 AMSE, 31.1, f. 301v.

21 AMSE, 65.1, f. 71.

22 AMSE, 65.6, f. 122.

23 AMSE, 65.3, f. 81v.

24 AMSE, 66.33, f. 56.

25 AMSE, 51.6, f. 2.

- *S'Arxiu*²⁶ (1707), amb un gran armari de bon llenyam, amb data de 1753,
- *Sa Biblioteca*²⁷ (1908),
- *El Dormidor per les Malaltes* (1540, [fos.]), o *S'Infermeria*,
- *Ses Piques*, un porxo-rentador comunitari, com els que hi ha a molts de pobles; el nom li ve de les moltes piques que té, alguna de grans dimensions,
- *La Casa de la Bugada*²⁸ (1539, [fos.]), o *Sa Bugaderia*, un recinte amb la foganya, la caldera i tres cossis encastats,
- *Sa Roberia* (1722), sala amb armaris per guardar tota la roba de la comunitat,
- *La Casa del Blat*²⁹ (1584, [fos.]), *La Butiga del Forment*³⁰ (1590, [fos.]), magatzem per al blat, de què cada estiu en feien provisió per a tot l'any,
- *La Casa de les Olives*³¹ (1644, [fos.]), per a les alfàbies d'olives adobades,
- *La Casa dels Ciris*³² (1544, [fos.]), magatzem per a la cera que empraven a l'església, o per la il·luminació del monestir, i
- *Sa Costura*³³ (1856), on durant un temps, per exigència del govern, les monges feren escola de primeres lletres.

L'allotjament personal de cada monja és la cel·la. En temps passats era anomenada

- *S'Auberjó*,³⁴ diminutiu d'alberg. Són com petits apartaments, amb saleta-alcova, terradet, una cuineta i un pis superior anomenat
- *S'Altet*, que és una cambra per a l'oració i el treball, comunicada interiorment amb el pis inferior per una escala de caragol.

Les cel·les s'identifiquen pel nom de la usuària: Ca sor Maria, Ca sor Paula, Ca sor Teresa...

Algunes cel·les tenen un nom singular:

- *Los Aposentos de la Mare Priora*³⁵ (1646, [fos.]), una cel·la més espaiosa que les ordinàries, que era habitada per la priora, i fou eliminada ja temps enrere,
- *Sa Cel·la des Confès*, cambra que, quan hi havia una monja en agonia, era ocupada per un capellà que l'assistia fins a la darrera hora,
- *Ca ses Suredes*, o també *La Cel·la Gran*³⁶ [fos.], construcció de planta baixa i dos pisos, amb dues cel·les amples, edificada amb béns patrimonials propis per les monges sor Anna Maria i sor

²⁶ AMSE, 65.43, f. 49.

²⁷ AMSE, 32.1, f. 54v.

²⁸ AMSE, 65.3, f. 56.

²⁹ AMSE, 66.6, f.30.

³⁰ AMSE, 66.7, f. 16.

³¹ AMSE, 66.18, f. 74.

³² AMSE, 65.3, f. 72.

³³ A.D.M. (Arxiu Diocesà de Mallorca), VI / 23 / 62.

³⁴ Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, Trad. de J. Sureda Blanes. Palma de Mallorca, 1981, 213.

³⁵ AMSE, 66.19, f. 44

³⁶ Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, 214.

- Constança Sureda, de la família dels Suredes del Pla del Carme; la planta baixa està dividida en petits compartiments, anomenats
- *Ses Casetes*.

Les cel·les es troben agrupades en recintes que anomenen dormidors. Cada un té un nom propi que l'identifica:

- *Es Dormidor Vell* (1588), dormidor construït per la primitiva comunitat de terceroles que, essent aleshores l'únic, devien anomenar-lo simplement *el dormidor*,
- *Es Dormidor Nou* (1529, [fos.]), o *El Corredor Nou*³⁷ [fos.], *Es Dormidor Petit*, o *El Dormidoret*³⁸ [fos.] el segon que es va construir en el monestir, i
- *Es Dormidor de s'Obra* (1598), o *El Dormidor de la Murada*³⁹ (1635, [fos.]), o *Corredor de s'Obra*,⁴⁰ el més gran del monestir, que fou edificat quan es construïen les murades de la ciutat, en un solar que era part de l'hort del Temple; les monges el compraren al rei Felip III, per 1.000 reials castellans.
- *Davall s'Obra*, és un espai polivalent, a la planta baixa del monestir, davall el Dormidor de s'Obra.

Hi ha alguns porxos amb topònim propi:

- *Es porxos* (1625), o *Es Terrat Gran* (1677), espai cobert part damunt del Dormidor de s'Obra, des d'on es domina la Badia de Palma, on puja la comunitat alguna vegada a l'any, portant-se'n el dinar, per a un dia de recreació,
- *Es porxets*, porxos petits damunt el Dormidor petit,
- *Es Porxo del Rei* (1647), edificat amb la quantitat de 300 ducats, que va rebre la comunitat l'any 1584, la mitat del procurador reial de Felip II i l'altra mitat de la Universitat de la Ciutat i Regne, com a indemnització per una adoberia propietat del monestir, enderrocada per la construcció de les murades, i
- *Ses Terrades de l'Església* (1622), espai cobert damunt les voltes de l'església.
- *Sa porta des caragol* (1622), que dona pas a una escala de caragol per pujar a les Terrades.
- *Ets Aguaitadors* (1647), a les terrades de l'església, són uns finestrans amb gelosies a la paret que sosté la teulada; donen a la part de la placeta de Sant Jeroni, des d'on aquesta pot ser aguaitada.

Mereixen ser mencionats alguns altres elements de l'estructura del monestir:

- *Sa Placeta del Cor* (1555), ample espai empedrat, davant l'entrada del cor,
- *El Carreró de Santa Fe*⁴¹ (1437, [fos.]), un antic carreró, al costat de l'església de Santa Fe, donat al monestir pel rei Alfons el

³⁷ Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, 213.

³⁸ Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, 213.

³⁹ AMSE, 66.16, f. 94

⁴⁰ Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, 213. L'edició que hem usat diu Corredor de s'Arbre, però evidentment és una errada.

⁴¹ AMSE, Pergamins, 1.27.

- Magnànim; encara es pot identificar, i s'hi troba la fatxada d'una casa medieval amb el portal d'entrada,
- *Sa Finestra Trencada*, gran finestra interior entre les Naies i la placeta del Cor, finestra que sembla feta per donar llum a la placeta, topònim del qual ignoram el significat,
 - *La Finestra de la Creu*⁴² (1654, [fos.]), sense identificar, i
 - *Ses Naies*⁴³(1541), el pis superior de la clasta, que per dos costats era porticat; fa una cinquantena d'anys el tancaren amb paret i finestres; la comunitat manté viu el topònim.

Són documentades dues naies singulars, no identificades:

- *La Naia Nova*⁴⁴ (1555, [fos.]), i
- *La Naia del Sant Crucifici*⁴⁵(1610, [fos.]).

El monestir té dos horts per al treball i l'esbargiment de les monges, horts que, enmig de la gran ciutat, donen també acolliment a diverses espècies d'ocells, entre els quals destaquen algunes colles de mèrleres que a la primavera hi fan els seus nius i, a la matinada i a la vesprada, alegren el monestir amb les seves corrandes. Aquests horts són:

- *Es Campet* (1603), o *S'Hort Gran*, i
- *S'Hort Nou*⁴⁶(1519, [fos.]), o *El Segon Hort*⁴⁷[fos.], dit avui *S'Hort des Noviciat*, o *S'Hortet*, més petit que el Campet.

Dins el Campet hi havia:

- *La Casa de la Bèstia*⁴⁸ (1537, [fos.]), o *La Casa del Matxo* [fos.], establa de la bèstia que tenia el monestir per els treballs de l'hort,
- *La Casa dels Porcs*⁴⁹ (1547, [fos.]), o ja castellanitzat, dos-cents anys després, *La Casa dels Tocinos*⁵⁰ (1742, [fos.]), o, més vulgarment, *Sa Soll*,
- *Ses Puntes*, a un costat del Campet, zona porticada, formada per arcs ogivals,
- *El Galiner* (sic)⁵¹ (1544), o *Es Galliner*,
- *Les Secretes*, o *Les Necessàries*⁵² (1673, [fos.]), eufemisme amb què designaven els excusats, i
- *Es Muntant* (1591), topònim d'identificació incerta.⁵³ S'anomena el muntant el lloc per on entrava al monestir l'aigua de la Síquia de la

42 AMSE, 66.21, f. 38.

43 "NAIA. Passadís porticat" (A. M. ALCOVER; F. de B. MOLL: *Diccionari Català-Valencià-Balear*). Referint-se a la Clasta, escriu l'Arxiduc que és un *pequeño patio rodeado de una balaustrada de madera con pilastras en las esquinas que llevan adornos muy originales*. (Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma.*, 211).

44 AMSE, 65.7, f. 63-66.

45 AMSE, 66.9, f. 47.

46 AMSE, 65.1, f. 50v.

47 Arxiduc LLUÍS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*, 213.

48 AMSE, 65.3, f. 45.

49 AMSE, 65.4, f. 60v.

50 AMSE, 66.45, f. 25.

51 AMSE, 65.3, f. 70v.

52 AMSE, 66.27, f. 29.

53 Potser sigui la que indica el DCVB: "MUNTANT. 7. Canó que s'adapta a un forat que té a la part baixa el safareig de la tafona, i que puja per fora del safareig per tal de mantenir el suc d'aquest a un mateix nivell sense que l'oli se'n vagi. Mall." (A. M. ALCOVER; F. de B. MOLL: *DCVB*).

Ciutat; venia en pendent des de la Plaça de la Palla, i per mitjà d'un sífó la feien pujar fins a l'alçada de la canaleta de l'hort; queden restes de la instal·lació.

Les cisternes i pous porten també un nom identificador:

- *Sa Cisterna*, per antonomàsia, sense altre mot diferenciador, és la cisterna principal del monestir des dels seus orígens.
- *Sa Cisterna Gran* (1573), a l'hort del Noviciat, feta a despeses del canonge Cristòfol Fiol, que fou capellà del monestir,
- *Sa Cisterna des Dormidor de s'Obra*⁵⁴ (1667), situada davall el dormidor de l'Obra, amb un coll obert a la part superior, en el mateix dormidor, i
- *Sa Cisterneta*, o *Sa Cisterna des Corral*, que es troba a ses Casetes, davall les cel·les de les Suredes; se'n pot treure aigua des de les cuines d'ambdues cel·les.

En Es Campet hi ha

- *Sa Sínia*⁵⁵ (1534), lamentablement privada, des de fa temps, del seu mecanisme.

Dins l'hort del noviciat s'hi troba

- *El Pou de l'Hort Nou* (1544, [fos.]), o *Es Pou de S'Hortet*.

Resta documentat un altre pou,

- *El Pou de Sant Jeroni*⁵⁶ (1594, [fos.]). Potser aquest topònim es refereixi al mateix pou de l'Hort Nou, o a la sínia que hi ha en el Campet, si no es tracta d'un pou més antic que potser taparen, per innecessari.

⁵⁴ AMSE, 66.25, f. 67.

⁵⁵ AMSE, 65.1, f. 69

⁵⁶ AMSE, 66.8, f. 45.

RESUM

El monestir de Santa Elisabet, de monges de Sant Jeroni, en el barri de Sa Calatrava, de la Ciutat de Mallorca, va ser fundat l'any 1485. És un espai que ocupa gairebé tota una illeta a l'extrem sud-est, intramurs, de la ciutat. La comunitat, al llarg d'aquests cinc segles d'existència ininterrompuda, ha anat identificant els diversos elements i espais monàstics, i ha forjat una certa toponímia, que es manté viva encara en bona part en l'ús quotidià de les monges, o fossilitzada en la documentació de l'arxiu monàstic. Aquesta "microtoponímia" s'ofereix en el present treball.

RESUM

El monerío de *Santa Elisabet*, de monjas jerónimas, en el barrio de *Sa Calatrava*, de *Ciutat de Mallorca*, fue fundado en el año 1485. Se trata de un espacio que ocupa prácticamente toda una manzana en el extremo suroeste, intramuros, de la ciudad. La comunidad, en el transcurso de estos cinco siglos de existencia ininterrumpida, ha identificado los diversos elementos y espacios que conforman el ámbito monástico. Con ello ha forjado cierta toponimia, que aún se mantiene viva en el uso cotidiano de las monjas, mientras que en otros casos aparece fosilizada en la documentación del archivo monástico. Esta *microtoponimia* se recoge en el presente trabajo.

ABSTRACT

The monastery of Saint Elisabeth, dwelt by nuns of Saint Jerome, in the neighbourhood of Sa Calatrava, in the City of Majorca, was founded in the year 1485. It is an space that occupies almost a whole block in the south-east extreme limit of the city, inside the city walls. The community, in these more than five centuries of uninterrupted existence, has identified different elements and monastic spaces, and it has forged a certain toponymy, which still remains partly alive in the nuns' daily use, or fossilised in the documentation of the monastic archive. This "microtoponymy" is dealt with in the present work.